

IDROKNING XUSUSIYATLARI VA PATOLOGIYASI

Boboqulov Og'abek

ANNOTATSIYA

Maqolada inson psixikasida bilish jarayonlaridan biri bo'lgan idrokning xususiyatlari va uning patologiyasi haqida so'z borgan bo'lib, unda shaxs borliqni, narsa va hodisalarni bilishda, tushunishda idrokning roli hamda shaxs buzulishida, idrok patologiyasidagi kechadigan jarayonlarni yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Idrok, sezgi, retseptor, ekstraretseptorlar, intraretseptorlar, proprioretseptorlar, obyekt va fon markaziy nerv sistemasi, miya postlog'i, neyron, ijodiy hayol, illyuziya, gallyutsunatsiya, shizofrensiya.

KIRISH.

Idrok haqida tushuncha. Idrok - inson ongida sezgi organlarimizga bevosita ta'sir etayotgan narsa va hodisalarni tartibga solinib, yaxlit, bir butun holda aks ettirilishi. Idrok narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qiladi. Lekin idrok narsa ayrim sezgilarning oddiy yig'indisidan iborat emas. Idrok hissiy bilishning yangi, yuqori bosqichidir. Idrok jarayonining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bular: idrokning predmetligi, yaxlitligi, ma'lum tartibda tuzilishi, konstantligi, anglanganligi.

Idrokning predmetligi. Idrokning predmetligi ob'ektivlash ham deyiladi va tashqi olamdan olingan ma'lumotlarni shu olamning o'ziga qaratishida ifodalanadi. Tashqi olamdan kelayotgan ma'lumot, obraz (masalan, o'qilayotgan kitobning tasviri) bizning sezgi organlarimizda emas (ko'z ichida emas), balki bizning tanamizdan tashqarida, tashqi olamda deb idrok qilinadi. Bu xususiyatsiz odamning amaliy faoliyatini tasavvur qilib bo'lmaydi. Idrokning predmetligi tug'ma hisoblanmaydi. Sub'ektda olamning predmetligini ochib beruvchi ma'lum harakatlar tizimi mavjuddir. Bu yerda to'yish va harakat sezgilari muhim rol o'ynaydi. Harakatlar ishtirok etmaganda idroklarimiz predmetlik sifatiga ega bo'lmagan, ya'ni tashqi olam ob'ektlariga qaratilmagan bo'lar edi. Sezgi va idrokning farqini tushunish uchun quyidagi misolga murojaat kilamiz. B.G.Ananov tomonidan bemor kishida kurish analizatorining sezgirligi (sezgi) saqlanib qolgan holda idrokning buzilishi tasvirlangan. Davolanishning avval boshida u butun fazoni qandaydir uzluksiz yorug'lik oqimi sifatida sezgan. Keyinchalik (davolanish natijasida) shaklsiz ma'nosiz dog'larni ajrata olgan. U birorta ob'ektning predmet sifatida xususiyatini so'z bilan ham, chizish bilan ham tasvirlay olmagan. Uch oy davomidagi davolanishlardan keyingina bemor ko'zining idrok qilish xususiyati

qayta tiklangan. Faqat ko'rish sezgisining o'zi narsalarni aks ettirishni ta'sinlay olmaydi. Bunga misol tariqasida ko'pchilik olimlar qurbaqaning ko'zidagi ko'z pardaning ishini misol qilib keltiradilar. Qurbaqaning ko'ziga tushgan soyaning bir necha belgilari, asosan harakatlari va burchaklari haqida darak beradi. Shu sababli baqa harakatsiz pashshalar orasida ochidan o'lishi ham mumkin.

ASOSIY QISM.

Idrokning predmetlilik va yaxlitligi. Predmetlilik idrokning sifati tarzida ish-harakatlarni boshqarishda alohida rol o'ynaydi. Bu xususiyat yordamida tashqi olamdan olingan ma'lumotlarni ana shu olamning o'ziga solishtirib ko'riladi va idrok obrazlarining real predmetlariga adekvat (mosligi) taminlanadi. Tashqi olam bilan aks ettirilishi mos kelmay qolgan xollarda odam to'g'riroq aks ettirishni ta'sinlovchi idrokning yangi usullarini qidirishga majbur bo'ladi.

Idrokning yaxlitligi. Yukorida ko'rsatganimizdek, idrok sezgi a'zolariga ta'sir kiluvchi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farqli ravishda, narsalarning yaxlit obrazidir. O'z-o'zidan ravshanki, bu yaxlit obraz turli modallikdagi sezgilar orkali olingan narsalarning ayrim xususiyat va sifatlari haqidagi bilimlarni umumlashtirish asosida vujudga keladi.

Idrokning ma'lum tarzda tuzilganligi. Idrok ko'p darajada bizning bir lahzalik sezgilarimizga to'g'ri kelmaydi va bunday sezgilarning oddiy yig'indisidan iborat emas. Biz shu sezgilardan abstraktlashgan, ma'lum vaqt davomida tarkib topadigan elementlarning munosabatining umumlashgan tuzilishini idrok qilamiz. Muzika eshitayotgan kishining uning tuzilishini, uning elementlarining o'zaro munosabatini idrok qiladi. Chunki muzika alohida notalardan iborat emas. Notalarning o'zaro munosabatigina muzikani tashkil qiladi. Turli notalarni turli ketma-ketlikda, tartibda tuzib, turlicha muzika hosil qilinadi.

Shu bilan birga odam notalarni ma'lum ketma-ketlikda emas, balki yaxlit, bir butun muzika sifatida idrok qiladi. Faqat maxsus maqsad bilangina (kompozitor, tankidchi) alohida nota yoki muzika asboblarning tovushiga e'tibor berishi ularni fikran bir-biridan ajratishi mumkin. Bu xususiyatlar idrokning yaxlitligini beradi.

Idrokning konstantligi va anglanganligi. Idrok qilinayotgan tashqi olam, muhit doimo o'zgarishda, turli holatlarda, turli sharoitlarda namoyon bo'ladi. Turlicha yorug'likda, fazoda turli holatlarda, turli masofda bo'ladi. Bunday omillar ta'siri ostida ko'z sezgi organlarimizga kelayotgan ma'lumotlar turlicha bo'ladi, ularni idrok qilish ham turlicha bo'lishi kerak. Ammo bizning pertseptiv (idrok qilish) tizimimiz bo'layotgan o'zgarishlarni to'g'rilash, tiklash qobiliyatiga ega. Shu tufayli biz atrofimizdagi narsalarning shaklini, rangini katta-kichikligini nisbatan o'zgarmas (konstant) holda idrok qilamiz. Idrokning bu xususiyati ko'rish idroki misolida tushuntiriladi. Narsaning uzoq-yaqinligiga qarab uning ko'z to'r pardasidagi tasviri

ham katta yoki kichik bo'ladi. Biz uzoqdagi narsani kichik, yakindagisini katta deb idrok kilamiz. Agar bir qo'limizni uzoqqa cho'zib, ikkinchisini ko'zga yaqin ushlab tursak ham biz ikkala qo'limizni, barmoqlarimizni kattargan yoki kichraygan holda emas, balki uzoq yoki yaqin sifatida idrok kilamiz. Teatrda orqa joylarda va oldinda o'tirgan tomoshabin sahnadagi aktyorlarni bir xil idrok qiladi (katta yoki kichik emas).

Idrok jarayonining konstantligi tug'ma emas. Masalan, qalin o'rmonda yashovchilar ochiq joylarda (cho'l) uzoqdagi predmetlarni uzoqlikda emas, kichik sifatida idrok qiladilar. Idrokning konstantligi buzilgan, yoki shakllanmagan bo'lsa kishi balanddan turib pastdagi narsiani kichikdek idrok qiladi. Bolaligida ko'r bo'lib qolgan bemor 10-12 metr balanlikdagi derazadan pasga bemalol sakrab tasha olsam kerak deb o'ylagan. Chunki u pastdagi narsalarni, predmetlarni uzoqlikdagi emas, kichkina ob'ektlar sifatida idrok qilgan.

Idrok jarayonining konstantligining pertseptiv tizimining faol harakatidir. Masalan, oynaga qarab turib yozishga harakat qilinsa tez orada kishi avval qiynaladi, keyinroq esa qo'lini to'g'ri boshqarishga o'rganadi. Shuningdek tasvirlarni turli burchak ostida o'zgartirib beruvchi ko'zoynaklar uzoq muddat taqib yurilsa kishi atrof muhitni to'g'ri idrok qilishga o'rganadi. Agar idrokning konstantligi bo'lmasa odam benihoya o'zgaruvchan olamni anglay olmas edi. Idrokning konstantligi tevarak atrofdagi olamning nisbatan barqarorligini ta'minlaydi.

Idrokning anglanganligi. Ma'lumki idrok qo'zg'atuvchining retseptorlarga bevosita ta'siri natijasida yuzaga kelsa ham, biroq pertseptiv obrazlar hamma vaqt ma'lum ma'noga ega bo'ladi. Odamning idroki tafakkur bilan, narsaning mohiyatini tushunish bilan mustahkam bog'liqdir. Narsani ongli idrok qilish – uni fikran atash degan ma'noni anglatadi. Biz idrok kilayotgan narsalarimiz haqidagi ma'lumotlarni o'zimizga tanish bo'lgan narsalarga o'xshashligini aniqlashga, biror sinfga kiritishga, ba'zi kategoriyalarga qo'shishga intilamiz. Appertsepsiya. Idrok, uni yuzaga keltirgan qo'zg'atuvchi bilan birgalikda idrok qilinayotgan sub'ektning o'ziga tegishli bir qator omillarga ham bog'liq. Yakka holda olingan ko'z, yoki quloq idrok qila olmaydi, balki tirik odam idrok qila oladi. Konkret tirik odamning doimo turli qiziqishlari, ehtiyojlari, hohishi, hissiyotlari, munosabati bo'lib, ular idrok jarayoniga ta'sir qiladi. Idrokning odam hayoti mazmuniga va odam shaxsining xususiyatlariga bog'liqligi appertsepsiya deb yuritiladi. Idrok jarayoniga odamning oldingi tajribalari katta ta'sir qiladi. Idrok qilish jarayonida odam sezgi organlar orqali olayotgan ma'lumotlar to'g'risida turli gipoteza (farazlarni) ilgari suradi va tekshirib ko'radi. Idrok qilinayotgan lb'ekt haqida, bevosita ravishda, qancha kam ma'lumot olinsa, farazga shuncha ko'p o'rin beriladi. Agar ma'lumotlar yetarli bo'lsa faraz qilish fazasi bo'lmasligi ham mumkin. (Olport tajribalari). Idrok jarayoniga oldingi tajribaning

ta'siri tekshirish uchun quyidagi tajriba o'tkazilgan. Odamga narsalarning tasvirini 180 gradusga burib ko'rsatadigan ko'zoynak taqilgan. U hamma narsani to'ntaradigan holatda ko'rgan. Unga yoqilgan sham ko'rsatilganda u shamni to'g'ri holda idrok qilgan. Shuningdek Eymning «qiyshaygan xona»larida o'tkazilgan eksperimentlarda shu xonadagi barcha narsalar va odamlar noto'g'ri idrok qilingan. Masalan, katta yoshli odam boladan ham kichik bo'lib ko'rinadi. Lekin xotinlar o'z erlarini odatdagidek, o'zgarmagan holda idrok qilishgan, xonani esa qiyshiq idrok qilishgan.

Idrok kishining o'tmish tajribasiga bog'liq. Odam qancha tajribaga boy bo'lsa, idroki ham shunchalik boy bo'ladi.

Idrok jarayoni kishining motivlariga munosabati (ustanovka) ga ham juda bog'liq.

Idrokning turlari. Idrok klassifikatsiyasining asosi, sezgilardagi kabi, idrok jarayonida ishtirok qiluvchi analizatorlarning har xilligidir. Idrok jarayonida qancha analizatorning yetakchilik qilishiga ko'ra ko'rish, eshitish, tuyush, kinestizik, hid bilish va ta'm bilish idroklari farqlanadi.

XULOSA.

Idrokning sof holatdagi turlari ham uchraydi. Odatda ular birlashib ketgan.

Bundag tashqari materiyaning yashash shakllariga ko'ra ham idrok turlari, fazoni, vaqtni, harakatni idrok qilish aniqlanadi.